

K důležitým úkolům budování rozvinuté socialistické společnosti patří úkol formování nového typu člověka, pro něhož je charakteristická jednota slov a činů založená na vědeckém světovém názoru. Výchova socialistického člověka je proces složitý a dlouhodobý. Již K. Marx a B. Engels ukazovali, že nová společnost se rodí s mateřskými znameními staré společnosti, což se odráží rovněž ve sféře vědomí a jednání lidí. Významným úkolem socialistické výstavby je proto překonávání přežitků minulosti a dalších negativních jevů, vytváření takových podmínek, jež jejich výskyt znemožňují. XVI. sjezd KSČ naléhavě zdůraznil, že principiální boj proti různým projevům maloměšťáctví, přežitků ve vědomí lidí a dalším negativním jevům je trvalým úkolem veškeré ideologické práce [XVI. sjezd 1981 : 36].

Aktuální nezbytnost praktické likvidace přežitků minulosti ve vědomí a jednání osobnosti tudíž nastoluje potřebu teoretické analýzy otázek spjatých s problematikou kauzální determinovanosti těchto jevů. Efektivnost boje s nimi totiž závisí na diferencovaném, konkrétním a dovedném využívání různých prostředků, forem a metod. Jeho předpokladem je právě vědecké poznání celého souhrnu faktorů vyvolávajících a podporujících existenci přežitků minulosti v socialistické společnosti.

Při zkoumání dané problematiky autor navazuje na již uveřejněnou stať⁽¹⁾ v níž podrobně analyzoval pojmy „mateřská znamení staré společnosti“, „negativní jevy“, „přežitky minulosti“ a „přežitky kapitalismu“, upřesnil termíny „antipody komunistické morálky“, „sociální neduhy (boljački)“ a „antispoolečenské jevy“. Proto se na tomto místě nebudeme detailně zabývat otázkou vzájemného vztahu výše uvedených pojmů, jejich rozsahem a případným prolínáním. V úvodu rozboru je však přesto nutné stručně upřesnit obsahovou stránku pojmů, s nimiž operujeme.

Přežitky minulosti ve vědomí a jednání lidí jsou jevy, jež svými kořeny sahají do sociálně historické situace předcházející socialistickou společnost. Jako recidivy převážně maloburžoazní a buržoazní psychologie a morálky jsou v rozporu se socialistickými společenskými vztahy, neodpovídají novým společenským potřebám a úkolům a jsou neslučitelné se socialistickou ideologií a morálkou, se socialistickým způsobem života. Přežitky minulosti mají různorodé formy své existence a projevu, jsou nestejnorodé a liší se různým stupněm antispoolečenské orientace: nacionalismus, individualismus, egoismus, různé projevy maloměšťáctví, různé druhy porušování právních norem atd. Neexistují v čisté podobě, prolínají se s kladnými rysy, názory, ideály apod., projevují se v reálně existujícím vědomí osobnosti v různých formách, s rozmanitou intenzitou a stabilitou.

Přežitky minulosti však nevyčerpávají celou pestrou škálu negativních jevů, čili ne všechny negativní jevy ve vědomí a jednání lidí lze zařadit mezi přežitky. Existuje řada jevů, jež nejsou spjaty s minulostí (ani obsahově — jako

(1) Viz podrobně A. Rjadovoj: *K problematice pojmu „přežitky minulosti ve vědomí a chování osobnosti socialistické společnosti“* [1980].

protipól duchovního profilu socialistického člověka, ani geneticky — z hlediska svého původu) a jež zároveň necharakterizují bezprostředně světový názor osobnosti a charakter [zaměření] její činnosti. To ovšem neznamená, že nemají vliv na jejich formování, na formování aktivního životního postoje socialistického člověka. K těmto jevům patří mj. např.: nedostatečná úroveň vzdělání a kultury, jež vždy neodpovídá požadavkům, kladeným rozsahem složitých a komplexních společenských úkolů; nedostatky způsobené výchovou (v oblasti citů, hierarchii hodnot, profesionální orientaci atd.); jevy spojené s některými zvláštnostmi dospívající mládeže; jednostrannost rozvoje osobnosti, rozvoj pouze určitých vlastností nebo rozvoj jedněch vlastností na úkor druhých; absence politické kultury atd.

Tím však nechceme tvrdit, že mezi uvedenými negativními jevy a přežitky minulosti jako takovými neexistuje žádná souvislost, žádná vzájemná podmíněnost, vazba apod. O jejich vzájemném propojení svědčí jak to, že řada negativních jevů vytváří vhodnou půdu pro přetrvávání přežitků (a naopak), tak i to, že faktory existence přežitků minulosti, které budeme zkoumat, zejména pak nedostatky ve výchovné činnosti, porušování principů socialismu na různých úrovních společenského života atd., nepochybně souvisí s řadou negativních jevů, jež nepatří svou podstatou do kategorie přežitků minulosti.

Vzhledem k charakteru přežitků minulosti a nutnosti jejich překonávání v socialistické společnosti, soustředil autor svoji pozornost na otázku determinace právě této části negativních jevů.

Na začátku analýzy kauzální determinovanosti existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí v podmínkách socialismu je třeba říci, že za socialismu již neexistují takové podmínky, jež v kapitalistické společnosti rodily v masovém měřítku buržoazní rysy ve světovém názoru a činnosti lidí. Bylo by však nesprávné se domnívat, že za socialismu neexistují příčiny či podmínky podporující rysy, názory, představy, zvyky a jim odpovídající jednání, které svým charakterem neodpovídají novým společenským požadavkům, způsobu života, světovému názoru, morálce a vlastnostem člověka socialistického typu.(2)

Sama skutečnost, že se u lidí setkáváme s názory, city a činy, jež jsou přežitky minulosti, je specifickou formou vyjádření zaostávání vývoje individuálního vědomí za vývojem socialistického společenského vědomí a socialistického společenského bytí. Pro objasnění tohoto faktu je nutné nejdříve analyzovat tezi „zaostávání vědomí za bytím“. Můžeme zde vydělit následující momenty:

- gnozeologická specifika zaostávání vědomí za společenským bytím,
- charakter vzájemného spojení společenského a individuálního vědomí se společenskou základnou — materiální výrobou,
- stupeň zralosti socialistického vědomí jednotlivých socialistických tříd a sociálních skupin.

(2) Vztah socialismu jako společnosti skutečného humanismu k danému druhu jevů má dvě složky: a) vztah respektování vůči nositeli přežitků minulosti, pracujícímu člověku, jenž je tvůrcem materiálních a duchovních hodnot a b) principiální nesmiřitelný vztah k samotným těmto jevům, projevujícím se (v různé míře) ve vědomí a jednání pracujícího člověka, vztah, v němž se odráží neslučitelnost, antagonistický rozpor mezi společností a přežitky minulosti (ne však jejich nositeli). Faktem je i to, že v průběhu historického vzniku a vývoje socialismu, při překonávání antagonistické třídní struktury, se nevyhnutelně uplatňoval i jiný přístup k nositelům přežitků, především pak k těm, kteří byli představiteli bývalých vykořisťovatelských tříd a aktivně vystupovali proti politice odražející potřeby společenského rozvoje, cíle a ideály dělnické třídy a jejich spojenců.

Teze „zaostávání vědomí za bytím“ je filozoficko-gnozeologickým zobecněním jedné ze specifík vědomí, (3) jejíž dialekticko-materialistické objasnění vychází z:

- charakteru vzájemného vztahu vědomí a bytí: druhotnost vědomí ve vztahu k odráženému bytí (gnozeologický aspekt),
- charakteru poznávací schopnosti vědomí: složitost a trvání procesu odrazu, neúplnost a neadekvátnost odrazu v čase se měnícího bytí ve vědomí; omezenost spojení konkrétního člověka se skutečností; možnost idealistického překroucení poznávané reality v procesu myšlenkové abstrakce; upevňování výsledků myšlenkového procesu v takových formách, jako jsou pojmy a kategorie — jde o jednu z vlastností poznávacího procesu — jistou měrou proces poznání „omezuje“ a tak svým způsobem přispívá k upevňování starých idejí ve vědomí,
- kontinuity vědomí: kontinuální spojení se starými myšlenkami a názory,
- schopnosti vědomí „konzervovat“ přežilé názory, city a zvyky, jež je založeno na těsném spojení vědomí s psychickými procesy: určitá inertnost a konzervativnost lidské psychiky, její tendence vypracovávat stereotypní formy; idea dynamického stereotypu, která odhaluje fyziologický základ obtíží při změně názorů, citů, zvyků a návyků.

Při analýze zaostávání vědomí za bytím jako příčiny existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí je důležité vymezovat gnozeologickou specifiku zaostávání vědomí nejenom z obecně filozoficko-sociologického hlediska, nýbrž především z hlediska kontinuálního spojení s myšlenkami a názory minulosti a schopnostmi vědomí uchovávat tyto ideje a názory. Právě tak je, podle našeho názoru, nutné chápat známý výrok K. Marxe a B. Engelse, že „tradice všech mrtvých pokolení tíží mozek živých jako měra“ [Marx—Engels 8, 1960 : 141].

Proto je sám fakt existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání osobnosti jednou z konkrétních, specifických forem výrazu zaostávání vývoje individuálního vědomí za vývojem společenského vědomí a společenského bytí. (4)

Analyzujeme-li zaostávání vědomí za bytím, je nutné přihlížet také k charakteru spojení různých stránek nebo forem vědomí (jak individuálního, tak i společenského) se základnou — materiální výrobou. To umožňuje vysvětlit příčinu nerovnoměrného vývoje různých stránek či forem vědomí. B. Engels ve své práci *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie* napsal: „Ideologie ještě vyššího rázu, tj. ještě více se vzdalující materiální, ekonomické základně, nabývají formy filozofie a náboženství. Zde se stává souvislost představ s jejich materiálními existenčními podmínkami stále spleťtější, stále zatemněnější různými mezičlánky“ [Marx—Engels II, 1950 : 414].

Vlivem měnících se sociálních podmínek životní činnosti osobnosti se mění nejdříve politická, ekonomická a právní forma vědomí a teprve později i filozofická, mravní a další formy, protože materiální zájmy a podmínky života osobnosti se odrážejí především a v koncentrované podobě v politickém, ekonomickém a právním vědomí.

(3) Kromě této specifiky vědomí se ve filozoficko-sociologické literatuře poukazuje rovněž na jiné, které ve svém souhrnu a ve svých jednotlivých projevech ukazují relativní samostatnost vědomí: předvídaní perspektiv dalšího průběhu vývoje společnosti a zárodky nového, komunistického vědomí.

(4) Zaostávání vědomí za bytím se může projevovat i v různé úrovni uvědomělosti lidí: To znamená, že se skutečností, jež svědčí o zaostávání vědomí za bytím, se můžeme setkat i u těch lidí, jejichž vědomí není zatíženo přežitky minulosti.

To znamená, že mravní, estetická a náboženská forma vědomí jsou vzhledem k společenskému bytí více zprostředkovány, jsou tedy stabilnější a mění se v delším časovém úseku. Kromě toho je třeba brát v úvahu vzájemné působení, ovlivňování různých forem vědomí, kde určující vliv má politické, ekonomické a mravní vědomí jako hlavní, dominující a nejvýznamnější z hlediska potřeb rozvoje socialistické společnosti a osobnosti, jako hlavní článek (z hlediska výchovného působení, objektu výchovy), na jehož řešení podstatnou měrou závisí vývoj ostatních forem vědomí.

Charakter souvislosti různých stránek či forem vědomí se základnou a charakter jejich vzájemného spojení umožňuje vysvětlit zdánlivě rozporný stav, kdy se ve vědomí osobnosti prolétají pokrokové politické ideje s fakty neodpovídajícího jednání v každodenním životě, jež svědčí o existenci dílčích amorálních názorů: vysoká pracovní aktivita může být například spojena s projevy náboženských pověr a předsudků atd.

Odtud také vyplývá nezbytnost a význam komplexního přístupu k procesu výchovy osobnosti, nutnost rozvíjet výchovu ve všech jejích směrech — pracovním, politickém, mravním, právním, ateistickém atd.

Existenci přežitků minulosti ovlivňuje také různý stupeň zralosti společenského vědomí socialistických tříd a sociálních skupin.

Tak například socialistické vědomí dělnické třídy je charakteristické vyšším stupněm zralosti než socialistické vědomí družstevního rolnictva. Dělnická třída, nejdůslednější nositelka pokrokové ideologie, je v důsledku místa, jež zaujímá v systému společenské výroby, spojena s nejprogresivnějšími metodami hospodářství, s vyššími materiálními společenskými vztahy. Je nejorganizovanější a nejuvědomělejší, tradice kolektivismu, solidarity a vzájemné pomoci jsou v ní zakořeněny nejhluběji. Vzhledem k dosud existujícímu rozdílu mezi městem a venkovem existuje ještě určitý moment disproporce mezi dosaženým stupněm zralosti socialistických vztahů v průmyslu a socialistických vztahů v zemědělství, jsou rozdíly v podmínkách organizace práce a její technické vybavenosti, v podmínkách každodenního života, v možnostech zvyšování úrovně vzdělání a kultury atd.

Formování socialistického vědomí rolnictva je spojeno s kolektivizací zemědělství. To znamená, že se začalo formovat značně později než socialistické vědomí dělnické třídy a souviselo s překonáváním dvojaké podstaty rolnictva projevující se v jeho vědomí, chování a psychice, zatímco dělnická třída se při vytváření socialistického vědomí opírala o svoji třídní, proletářskou psychologii.

„Zaostávání vědomí za bytím“ jako příčina existence přežitků minulosti musí být proto zkoumáno jak z hlediska své gnozeologické zvláštnosti, tak také z hlediska své sociální determinovanosti.

Individuální vědomí (mluvíme o přežitcích ve vědomí a jednání osobnosti) je ve vztahu ke společenskému vědomí relativně samostatné. Protože adekvátně odráží určité konkrétní, ve srovnání se socialistickým společenským bytím v jeho celku často i zaostalé, individuální podmínky existence a formování osobnosti (např. běžné dočasné potíže, konkrétní nedostatky v uskutečňování výchovného procesu v konkrétním podniku, kde osobnost realizuje svou pracovní činnost, situace „falešné solidarity“ a protekcionářství atd.), může přispívat k reprodukci „konzervovaných“ přežilých názorů, citů, zvyků a představ.

Zaostáváním vědomí za bytím však nelze plně vysvětlit mechanismus existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání osobnosti. Jak jsme již uvedli, ukazuje tato teze především na dvě skutečnosti: na proces kontinuity starých

názorů a na určité zaostávání individuálního vědomí (a psychiky) za změnami probíhajícími v socialistické realitě.

Přežívání a uchovávání přežitků minulosti napomáhá ve značné míře vliv buržoazní ideologie a morálky zvnějšku. Nelze zapomínat, že přežitky existující ve vědomí a jednání osobnosti jsou svou podstatou recidivami maloburžoazní a buržoazní ideologie, že jejich uchovávání a ožívání je jedním z bezprostředních a vědomě uskutečňovaných cílů ideologického působení zvnějšku. Toto ideologické působení zvnějšku je zvláštní formou odporu ze strany třídního nepřítele, kterou V. I. Lenin vzhledem k její specifice pokládal za „nejhlubší a nejmohutnější“ [Lenin 31, 1955 : 370].

Každé individuální vědomí je produktem působení společenského bytí a společenského vědomí a v podmínkách existence dvou protikladných společenských soustav a boje mezi nimi se kapitalistický svět snaží všemi možnými prostředky ideologicky ovlivňovat formování individuálního vědomí osobnosti za socialismu. V souladu se svým třídním cílem zkreslují naši ideologičtí nepřátelé reálné procesy tradičně ve dvou směrech: falšují skutečný význam změn realizovaných v socialistických zemích a „vylepšují“ kapitalistickou skutečnost. Úměrně rostoucím úspěchům socialismu a jeho zdokonalování dochází k prohlubování, zesilování, diferenciaci a větší rafinovanosti ideologického působení zvnějšku.

Oblíbeným objektem ideologických diverzí je mládež v socialistických zemích. Buržoazní ideologové se snaží — vzhledem k některým jejím věkovým zvláštnostem, k nedostatečným životním zkušenostem a k absenci zkušeností z třídního boje, což je pokládáno za příznivou půdu pro pronikání propagovaných idejí buržoazního způsobu života do vědomí mládeže — vyvolat u mladých lidí skeptický vztah k duchovním hodnotám socialismu a komunismu, k revolučním tradicím minulosti, usilují o morální kompromitaci úspěchů socialistických zemí, o umělé vyvolání generačního konfliktu atd.

Vliv buržoazní ideologie a morálky zvnějšku je sociální příčinou vyvolávající a podporující existenci přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí proto, že je přímým zdrojem, jehož prostřednictvím se rozšiřují buržoazní názory, představy a city. Specifika této příčiny tkví v tom, že jde o příčinu ve vztahu k socialismu vnější, jejíž působení se opírá převážně o přežitky, které ve vědomí a jednání osobnosti již existují.

Charakteristická zvláštnost, spojující *zaostávání vědomí za bytím a vliv buržoazní ideologie a morálky zvnějšku* (jako příčin přežitků), spočívá v tom, že ve vztahu k přežitkům minulosti, jež jsou jimi podmíněny, vystupují jako příčiny obecné, tj. je s nimi spjata existence všech přežitků vyskytujících se za socialismu ve vědomí, hodnotových orientacích, postojích, činnostech atd. lidí, tedy nikoliv existence pouze některých jejich druhů.

„Zaostávání vědomí za bytím“ v podstatě odhaluje mechanismus „dědění“, kontinuitu přežitků minulosti; „vliv buržoazní ideologie a morálky zvnějšku“ je vnějším sociálním zdrojem, který vědomě aktivizuje přežitky zděděné z minulosti. Jde tedy o kauzálně determinující faktory, tzn. faktory, s nimiž je spojena existence přežitků v socialistických podmínkách.

Za socialismu jsou přežitky ve vědomí a jednání lidí v konfliktu se společenským zřízením, v rozporu s jeho základy a principy. Proto je při analýze otázky sociální determinace výskytu přežitků za socialismu nutné vycházet z toho, že:

— za socialismu neexistují třídy a sociální skupiny, jež by byly zainteresovány na zachování a upevnění přežilých názorů, představ, citů, zvyků a návyků,

- základy a principy socialismu charakterizují jeho společensko-politický řád a jako takové rodí socialistické vědomí,
- ty sociální faktory, které tak či onak ovlivňují existenci přežitků, nejsou příčinami ve vlastním slova smyslu, nýbrž jsou podmínkami, jež sice nejsou bezprostředním zdrojem zděděných přežitků, avšak napomáhají jejich existenci, často vedou k ožívování přežitků a ztěžují jejich překonání.

V dialektickomaterialistickém smyslu chápeme podmínky jako souhrn těch faktorů, jež napomáhají vzniku a existenci následku tím, že vytvářejí reálnou možnost pro působení příčiny.

Za podmínky existence přežitků minulosti pokládáme ty objektivní a subjektivní faktory, které odhalují sociální determinovanost zaostávání vědomí za bytím; přežitky jsou, jak jsme již uvedli, specifickou formou výrazu tohoto zaostávání, jsou jedním z projevů zaostávání individuálního vědomí za společenským bytím a společenským vědomím.

Můžeme vymezit objektivní a subjektivní podmínky, obecné a zvláštní (dílčí) podmínky existence přežitků minulosti.

Obecné podmínky tvoří objektivní a subjektivní faktory celkově působící na vědomí lidí, jež ovlivňují uchovávání negativních názorů, představ, citů, potřeb, snah a motivů činnosti.

K objektivním podmínkám patří: ekonomické obtíže,⁽⁵⁾ existence určitých disproporcí v rozvoji ekonomiky, materiální a kulturně životní rozdíly, jež jsou determinované rozdíly mezi městem a venkovem, existence ruční, nemechanizované, těžké a nekvalifikované práce, obtíže a rozpory spojené s dosaženou úrovní výroby a růstem potřeb obyvatelstva atd. Tyto materiální faktory, brzdicí proces překonávání přežitků minulosti, nelze přehlížet, protože tvoří základ vysvětlení existence takových „sociálních neduhů“, jako je kariérismus, rozkrádání, hrabivost, spekulace, šňatky z vypočítavosti atd. Tak například nedostatek určitého spotřebního zboží otevírá prostor pro spekulaci apod. Materiální faktory je nutné zkoumat v souvislosti s dalšími faktory, zejména pak faktory subjektivními, nelze je navzájem odtrhovat a stavět proti sobě. Jinak nelze objasnit recidivy konzumního přístupu k životu, maloměšťáctví,⁽⁶⁾ které u některých lidí vyvolává zvýšení jejich materiálového blahobytu. Jde o další důkaz skutečnosti, že analýza podmínek existence přežitků musí přihlížet k jejich vzájemné spjatosti a determinovanosti.

Materiálním faktorům jsou blízké subjektivní faktory, spojené s porušováním principů socialismu, s nedostatky a chybami v organizátorské a hospodářské činnosti: jde o porušování požadavků ekonomických zákonů rozvoje národního hospodářství jako celku, určitých proporcí jeho rozvoje, forem řízení a vedení průmyslu a zemědělství, rozmísťování výrobních sil, organizace práce, rozdělování a kontroly míry práce a spotřeby, principu spojování společenských, kolektivních a osobních zájmů, principu materiální zainteresovanosti, spojování materiálních a morálních stimúlů práce atd.

(5) Ekonomické obtíže jsou spojeny rovněž s existencí kapitalistického světa, s tím, že socialistická společnost je nucena vydělovat jisté materiální prostředky pro obranné cíle.

(6) V podmínkách socialismu se může maloměšťáctví na úrovni konkrétního nositele transformovat, může vystupovat v podobě „nového maloměšťáka“ -- „socialistického maloměšťáka“, který by byl, jak zdůraznil ve svém vystoupení na celostátním aktivu k závěrům 15. zasedání ÚV KSČ s. Biřak, mnohem horší než ten, kterého překonáváme [Celostátní aktiv 1980: 9].

Jako příklad můžeme uvést porušování socialistického principu rozdělování podle práce.(7)

Rozdělování podle množství a kvality odvedené práce jako historicky determinovaná forma rozdělování materiálních statků, jež je za socialismu nezbytná, je jediné správným principem rozdělování. Samotný princip „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“, v souladu s nímž se rozdělování realizuje, je však vnitřně rozporným, na což poukázal K. Marx v *Kritice Gethajského programu*. Marx viděl dialektickou rozpornost tohoto principu ve vzájemném působení stránek rovnosti a nerovnosti, které mu jsou vlastní. „Rovnost tkví v tom, že se měří stejným měřítkem, prací...“, „proto dostává jednotlivý výrobce — po srážkách — přesně to, co společnosti dává“. Avšak „toto rovné právo“, píše K. Marx, „je nerovným právem za nerovnou práci... uznává mlčky nestejně nadání jednotlivce a tím i výkonnost jako přirozené výsady... Dále: jeden dělník je ženatý, druhý nikoli; jeden má více dětí než druhý atd. atd.“, to znamená, že „při stejném pracovním výkonu, a tedy i stejném podílu na společenském spotřebním fondu, dostává tedy jeden doopravdy více než druhý, jeden je bohatší než druhý atd.“ [Marx—Engels II, 1950 : 18—19].

Absence hlubokého chápání dialektického vzájemného působení těchto stránek (tj. rovnosti a nerovnosti) může vést k následujícím možnostem porušování principu rozdělování: zveličování a absolutizace první stránky vede k rovnostářství při rozdělování materiálních statků; zveličování a absolutizace druhé stránky vyúsťuje ve zvyšování rozdílů při odměňování práce. Porušování odměňování a organizace práce se může projevit rovněž v nedostatečném ocenění poctivé práce nebo v nadměrném ocenění nesvědomitě práce, což znamená, že se porušuje systém odměňování.

Bylo by nesprávné jednoznačně tvrdit, že sám princip rozdělování za socialismu vyvolává přežitky minulosti. Nelze však nevidět, že rozdělování, které za socialismu nezbytně reprodukuje neúplnou sociální rovnost,(8) tak v sobě skrývá možnost projevování přežitých jevů, možnost nabývajících zvláště zřetelných (reálných) rysů tehdy, kdy dochází k uvedeným formám porušování a jiným chybám a nedostatkům při realizaci samotného principu rozdělování.

Porušování socialistických principů, chyby a nedostatky při jejich realizaci se vyskytují jak v ekonomické, tak i v dalších oblastech života společnosti, o čemž svědčí mimo jiné projevy přežitých názorů a citů osobnosti ve všech sférách její životní činnosti. Jde o takové porušování, jako je: subjektivismus a voluntarismus; nedůsledné dodržování principů socialistické demokracie; nedostatky v péči o kulturní a životní potřeby lidí; nedostatky v politicko-výchovné a kulturně osvětové práci; zaostávání jednotlivých oblastí ideologické práce za praktickými úkoly komunistické výchovy atd.

(7) V socialistickém systému rozdělování působí současně s rozdělováním podle práce i stále se rozšiřující tendence uspokojování potřeb členů společnosti mimo rámec bezprostřední závislosti na individuálním množství a kvalitě odvedené práce. Jde o fondy celospolečenské spotřeby, které v určité míře umožňují překonávat prvky sociální nerovnosti. „Bylo by však předčasné, jak správně ukazují někteří autoři, tvrdit, že tyto fondy zajišťují rozdělování již podle komunistického principu. Plně zde ještě působí socialistický princip (výše důchodu závisí na výši mzdy; výše vyplácených sociálních příspěvků rovněž závisí na výši mzdy — jsou tím vyšší, čím nižší je mzda). Stát dosud nemá možnosti pro uspokojení všech potřeb všech občanů v oblasti vysokoškolského vzdělání a lékařské péče“ [Dudel—Kozlovskij 1981: 135—136].

(8) Ve *Státu a revoluci* dospívá V. I. Lenin k závěru: „První fáze komunismu tedy ještě nemůže přinést spravedlnost a rovnost: rozdíly bohatství zůstanou, a to nespravedlivé rozdíly, avšak nebude možné vykořisťovat člověka člověkem“ [Lenin 1956, 25: 479].

Je důležité ukázat, že porušování principů socialismu, chyby a nedostatky při jejich uskutečňování mají objektivní základ — samu dialektiku sociálního života, obtížnost formování a rozvoje socialistického systému, který se kvalitativně liší od všech předcházejících společensko-politických systémů, složitost a rozsáhlost nových, dříve neznámých úkolů; má také subjektivní stránku spočívající v tom, že někteří lidé neumí citlivě, se znalostí věci a důsledně realizovat principy socialismu.

Porušování principů socialismu, nedostatky a chyby při jejich realizaci mají — jako podmínka podporující existenci přežitků minulosti — také svoje specifika. M. Semov oprávněně píše: „možnost, že porušováním principů socialismu a chybami v práci budou vyvolány amorální názory a činy, pramení z toho, že na jedné straně tato porušování a chyby omezují (a někdy i dočasně likvidují) určující působení socialistické ekonomické základny a vliv socialistické nadstavby jako celku na mravní vědomí a jednání pracujících, a na straně druhé zesilují působnost „mateřských znamení“ kapitalismu v socialistické ekonomice a nové nadstavbě“ [Semov 1965 : 165].

Podmínkou umožňující výskyt přežitků je i jistý nesoulad mezi fungujícím, reálným společenským vědomím a socialistickým společenským bytím, existence dílčích článků či oblastí fungujícího společenského vědomí, které zaostávají za socialistickým společenským vědomím.

Jedná se především o zachované staré obyčeje a tradice. Socialistická společnost se snaží zachovat a naplnit socialistickým obsahem ty zděděné tradice a obyčeje, které odpovídají potřebám objektivního vývoje socialismu a činnosti zaměřené na uvědomělé řízení tohoto vývoje. Ty z tradic a obyčejů, v nichž se odrážejí bývalé vztahy soukromého vlastnictví a v nichž se projevuje soukromovlastnická psychologie, návyky a zvyky, musí být odstraněny.

K těmto starým, přežilým tradicím patří religiózní obyčeje, zaměřené svou rituální a obřadní stránkou na upevnění pověr a předsudků, víry v nadpřirozené a citů pokory ve vědomí lidí; obyčeje a tradice vyjadřující staré normy rodinných a životních vztahů, zejména pak ty, které podceňují úlohu ženy, vnášejí do vztahů mezi lidmi prvky pragmatismu a merkantilismu atd.

Obdobné obyčeje a tradice, jež vznikly v určité historické situaci, existují i tehdy, když situace, která je zrodila, již zmizela. Tato skutečnost vyplývá z toho, že společenské vědomí je ve svém vývoji relativně samostatné. Proto jeho jednotlivé prvky (v daném případě obyčeje a tradice) mohou existovat nezávisle na sociálně ekonomickém základu, jenž je s nimi v rozporu. Obyčeje a tradice jako nejstabilnější a nejpevnější normy vztahů mají obrovskou inertní sílu při předávání z generace na generaci.

Staré, přežilé tradice a obyčeje jako prvky reálně fungujícího společenského vědomí však nejsou prvky socialistického společenského vědomí, protože, „stejně jako socialistické společenské vztahy nelze ztotožňovat se souhrnem všech vztahů existujících v socialistické společnosti, nelze též ztotožňovat socialistické vědomí a celý souhrn společenského vědomí za socialismu“ [Smirnov 1973 : 180].

Zvláštností přežilých obyčejů a tradic je jejich konzervativní a regresivní charakter; u přežitků minulosti se pak tato zvláštnost konkrétně projevuje v podobě schopnosti daných tradic a obyčejů vystupovat jako síla, která akumuluje a zachovává přežilé normy jednání.

O zaostávání jednotlivých článků či oblastí reálně fungujícího společenského vědomí za požadavky a potřebami společenského vývoje svědčí také dosud existující nedostatky a obtíže při uskutečňování výchovného procesu.

V systému objektivních faktorů zaujímá významné místo výchovný proces

jako cílevědomá činnost celého systému komunistické výchovy, zaměřeného na formování sociálně významných kvalit osobnosti prostřednictvím formování světového názoru, pracovního, mravního a dalších směrů výchovy. Rozhodující podmínkou účinnosti komunistické výchovy je důsledné dodržování vědeckých principů, znalosti objektivních zákonitostí formování společenského a individuálního vědomí, specifik objektu výchovy a vnějších podmínek jeho formování; dodržování principu těsného spojení výchovy se životem, s praxí socialistické výstavby; přeměna znalostí v přesvědčení; spojení procesu výchovy a vzdělávání s praktickými otázkami; vědecky zdůvodněný výběr metod, forem a prostředků výchovy, jejich správné využívání ve všestranném působení na osobnost atd.

Nedodržování těchto principů vytváří podmínky pro zachovávání přežitků minulosti existujících ve vědomí a jednání osobnosti. Výchovné působení je dosud neuspokojivě organizováno, a to na všech úrovních (škola, rodina, pracovní kolektiv atd.). Při objasňování složitých společenských procesů se nedostatečně přihlíží ke zvýšeným duchovním a intelektuálním potřebám osobnosti, k úrovni její politické uvědomělosti a politického vzdělání; existující materiální základna výchovy (kulturní domy, kina, kluby, sportovní zařízení apod.) se nevyužívá při racionální organizaci volného času pracujících vždy neúčelněji; na potřebné úrovni není často ani individuální práce s lidmi, ne vždy se odhalují konkrétní nositelé přežitků minulosti atd.

Individuální vědomí, tj. vědomí jednotlivého individua, které se z různých příčin ocitlo v některé své oblasti mimo sféru výchovného působení, může při odrazu socialistické reality a) odrážet převážně přežilé stránky skutečnosti a tak být s nimi v souladu, b) ne zcela pravdivě odrážet socialistickou skutečnost, zejména tehdy, když jsou ve výchovném procesu teoretické znalosti vnášeny do tohoto vědomí v nedostatečné míře a proto c) individuální vědomí snadněji podléhá vlivu buržoazní ideologie a morálky.

Všechna opomenutí a nedostatky ve výchovném procesu tak usnadňují výskyt přežitků minulosti a působení příčin a dalších podmínek, čímž ztěžují boj s přežitky minulosti, jejich překonání. Rozvoj výrobních sil a zdokonalování socialistických společenských vztahů, respektování zákonitostí společenského vývoje, přesné dodržování principů socialismu, uvedení reálně fungujícího společenského vědomí do souladu se socialistickým společenským vědomím a společenským bytím — to jsou hlavní směry neutralizace a perspektivně i likvidace obecných podmínek zachovávání a existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání osobnosti.

Vedle obecných faktorů existují také faktory zvláštní (dílčí), jež jsou spjaty s konkrétními podmínkami životní činnosti osobnosti na úrovni rodiny, přátel, pracovního kolektivu atd., tedy s tím, co bývá v odborné literatuře nazýváno mikroprostředím osobnosti. Patří sem: špatná organizace práce, ochrany společenského majetku, neuspokojivá kontrola a registrace spotřeby materiálních hodnot, nezdravé morálně politické klima v kolektivu, nedostatek citlivého a pozorného přístupu k potřebám lidí, byrokratismus, potlačování kritiky, charakter mezilidských vztahů a vztahů v rodině atd. Tyto podmínky bezprostředně napomáhají realizovat takové zaměření osobnosti, její zájmy a potřeby, snahy a motivy jednání, jež byly vyvolány obecnými příčinami. Vytvářejí příznivou situaci pro ožívání a projevení přežitků minulosti, pro přeměnu přežilých názorů a citů v přežilé činy. Nehospodárnost a nedostatek kontroly s sebou přinášejí například rozkrádání socialistického vlastnictví, porušování pracovní disciplíny, morálky atd.

Zvláštní (dílčí) podmínky, které odhalují individuální specifika formování

a rozvoje osobnosti, umožňují analyzovat sociální determinovanost přežitků minulosti na úrovni jejich konkrétního nositele. Přitom, vzhledem k jednotlivé osobnosti jako konkrétnímu nositeli přežitků, je důležité přihlížet k celému souhrnu faktorů, stálých i dočasných, bezprostředních i zprostředkovaných, působících pouze za určitých okolností atd.

Působení příčin, obecných a zvláštních podmínek na existenci přežitků minulosti je spojeno také s „osobní stránkou“, s osobními sociálními vlastnostmi a kvalitami samotného individua. Vliv společenského bytí a společenského vědomí na formování sociálních vlastností osobnosti je vždy zprostředkován jejím světovým názorem, úrovní vzdělání, kultury, charakterem jejich zájmů a potřeb, orientací ideálů a cílů.

Na charakteru vzájemného působení těchto dvou faktorů (mimoosobního a osobního) pak závisí existence či absence přežitků, jejich různé druhy, charakter a intenzita jejich projevu, jejich stabilita atd. „Vzájemné působení“, jak psali K. Marx a B. Engels, „je pravá causa finalis věcí“ [Marx—Engels 20, 1964 : 509].

Nízká úroveň kultury a vzdělání, absence vysokých mravních kvalit a ideálů otevírá prostor pro projevy přežitků minulosti.

Výše uvedené podmínky chápáné ve své jednotě tedy odhalují:

1. objektivní a subjektivní základ existence přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí,
2. životnost přežitků minulosti a obtížnost, složitost boje s nimi.

Příčiny a podmínky přežitků minulosti ukazují, že přežitky jako subjektivní vlastnost (projevují se na úrovni osobnosti) mají zároveň objektivní obsah. Proto je jejich odstraňování typické jednotou dvou směrů, v nichž se uskutečňuje: kritika buržoazní ideologie a morálky, další zdokonalování společenského bytí a společenského vědomí — odstraňování příčin (podmínek) přežitků je v tomto případě zaměřeno na objekt odrazu individuálního vědomí; zvyšování úrovně kultury, vzdělání a dalších parametrů spojených s osobností — odstranění příčin (podmínek) výskytu přežitků je zaměřeno na samotný subjekt odrazu, na člověka a jeho vědomí.

Analýza přežitků a jejich determinace ukazuje a zdůvodňuje neoprávněnost teze, v níž se tvrdí, že za socialismu existují přežitky minulosti pouze díky setrvačnosti. Je jasné, že zde v žádném případě nechceme zpochybňovat význam a sílu setrvačnosti. Pouze o ní však bude možné mluvit teprve tehdy, až budou zlikvidovány obecné a dílčí, objektivní a subjektivní, osobní i mimoosobní příčiny a podmínky, jež jsou svým charakterem nestejnorodé, projevují se na různých úrovních a v různých sférách společenského života, až zanikne veškerá živná půda pro zachovávání a reprodukci jevů, které jsou svou podstatou cizí cílům a ideálům socialismu.

Literatura

- Doudel, S. P. — Kozlovskij, V. E.: *Problemy dialektiki zrelogo socializma (Social'-noje jedinstvo i protivorečija razvitija)*. Moskva, Mysl' 1981.
- Filipce, J. — Filipcová, B.: *Socialistický způsob života — skutečnost i program*. Praha, Horizont 1980
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 25. Praha, SNPL 1956; sv. 29. Praha, SNPL 1955; sv. 31. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 8. Praha, SNPL 1960; sv. 20. Praha, SNPL 1964.

- Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy, sv. II*. Praha, Svoboda 1950.
- Mužík, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Rjadovoj, A.: *K problematice pojmu „přežitky minulosti ve vědomí a chování osobnosti socialistické společnosti“*. Sociologický časopis 1980, č. 1.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1980.
- Semov, M.: *Příčiny ostatčité ot buržoazinja moral v našeto občestvo*. Sofija, Nauka i izkustvo 1965.
- Smirnov, G. L.: *Sovětskij čelověk. Formirovanije socialističeskogo tipa ličnosti*. Moskva, Politizdat 1973.
- Socialismus a osobnost*. Praha, Svoboda 1981.
- Současný úkol politikovychovné a ideologické práce*. Materiály z celostátního aktivu dne 23. dubna 1980 v Praze k závěrům 15. zasedání ÚV KSČ. Praha, Svoboda 1980.
- Zasedání ÚV KSČ ve dnech 25. a 26. března 1980*. Praha, Svoboda 1980.

Резюме

Рядовой А.: Социальная и гносеологическая детерминированность пережитков прошлого

Постоянной задачей всей идеологической работы, как было подчеркнуто и на недавно состоявшемся июньском пленуме ЦК КПСС, является принципиальная борьба против различных отрицательных явлений в сознании и поведении людей.

Существенную часть этих явлений составляют пережитки прошлого как рецидивы преимущественно мелкобуржуазной и буржуазной психологии и морали. Пережитки весьма разнообразны в плане форм своего существования и проявления в сознании и поведении, различны также с точки зрения степени антиобщественной ориентации.

Эффективность борьбы с ними поэтому во многом зависит от дифференцированного, конкретного и умелого использования многообразных средств, форм и методов этой борьбы, предполагающего научное знание всей совокупности факторов, вызывающих и поддерживающих существование этих явлений в социалистическом обществе.

Попытка анализа объективных и субъективных факторов (причин и условий) в их комплексности представлена в предложенной статье. Известное внимание уделено «отставанию сознания от бытия» и «влиянию буржуазной идеологии и морали извне» как общим причинам. «Отставание сознания от бытия», анализируемое в статье в различных плоскостях, по существу раскрывает механизм наследования, преемственности пережитков прошлого; «влияние буржуазной идеологии и морали извне» — внешний социальный источник, сознательно активизирующий унаследованные от прошлого пережиточные явления. Далее рассмотрены условия, которые, создавая реальную возможность для действия причин, способствуют возникновению и существованию пережитков. С этой точки зрения выделены объективные и субъективные условия, общие и частные условия.

Общие условия — объективные и субъективные факторы, в целом воздействующие на сознание людей, под влиянием которых сохраняются отрицательные взгляды, представления, чувства, интересы, потребности, стремления, мотивы деятельности. Это экономические трудности, существование определенных диспропорций в развитии экономики, трудности и противоречия, связанные с достигнутым уровнем производства и ростом потребностей населения и т. п. К материальным факторам близки субъективные факторы, связанные с нарушениями принципов социализма, ошибками и недостатками при их реализации в различных областях жизни общества.

Кроме общих факторов, в работе анализируются также частные факторы, объясняемые конкретными условиями жизнедеятельности личности на уровне семьи, друзей трудового коллектива и т. д.

Здесь и подчеркивается, что действие причин, общих и частных условий на существование пережитков прошлого связано и с «личностной стороной», с личностными социальными свойствами и качествами самого индивида. О характере взаимодействия этих двух (внешнего и внутреннего) факторов и зависит наличие или отсутствие у личности пережиточных явлений, отдельных их разновидностей, характер и интенсивность проявления пережитков прошлого, их устойчивость и т. д.

В заключение статьи делается вывод, что факторы, взятые в их единстве, раскрывают: а) объективную и субъективную основу существования пережитков прошлого, б) живучесть пережитков прошлого и трудность борьбы с ними.

Summary

A. Rjadovoj: Social and Gnoseological Determination of Survivals of the Past

As it was also pointed out at the plenary session of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in June 1983, a permanent task of all ideological work is the struggle of principle against negative phenomena in the people's consciousness and actions. A substantial part of these phenomena are survivals of the past in the form of relapses into predominantly petty bourgeois and bourgeois psychology and morale. Survivals of the past have various forms of existence and manifestation in both consciousness and action; they are heterogeneous and unlike each other also in the degree of antisocial orientation.

For this reason, the effectiveness of the struggle against them largely depends on a differentiated, concrete and skillful application of various means, forms and methods of this struggle. Its actual precondition is the scientific cognition of the whole set of factors calling forth and furthering the existence of survivals of the past in socialist society.

The present paper makes an attempt at analyzing objective and subjective factors (causes and conditions) of the occurrence of survivals in their complex. Attention is devoted to the "lagging of consciousness behind being", and to the "influence of bourgeois ideology and morale from the outside" as general causes. The "lagging of consciousness behind being", subjected to examination on various levels, in substance reveals the mechanism of "inheritance", the continuity of survivals of the past; the "influence of bourgeois ideology and morale from the outside" is an external social source consciously activating the survivals inherited from the past. The paper goes on to analyze conditions promoting the origin and existence of survivals by providing a real possibility for the functioning of causes. From this point of view, objective and subjective conditions, general and particular (partial) conditions of the existence of survivals of the past are defined.

The general conditions are formed by objective and subjective factors generally influencing people's consciousness; these affect the preservation of negative views, ideas, emotions, needs, efforts and motives of action. They include economic difficulties, the existence of certain disproportions in the development of economy, difficulties and contradictions connected with the attained level of production and the growth of the needs of the population, etc. In narrow connection with material factors are subjective factors with a bearing upon the violation of the principles of socialism as well as upon errors and shortcomings in their realization in various areas of social life.

Beside general factors, also partial factors connected with concrete conditions of the personality's life activities on the level of family, friends, working team, etc., are subjected to analysis.

Stress is laid on the fact that the influence of causes, of general and particular conditions upon the existence of survivals of the past is in connection with the "personal aspect", with personal social features and qualities of the individual himself. The existence or absence of survivals, their various types, character and intensity of their manifestation, their stability, etc., depend on the character of the interaction between these two factors (extrapersonal and personal).

In its closing part the paper infers that the factors conceived in their unity disclose a) the objective and subjective basis of the existence of survivals of the past in the consciousness and action of people, b) the vitality of survivals of the past and the difficulty, complexity of the struggle against them.